

Şol ganly Çotak nirede?

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy ýerler

написано kitapcy | 22 января, 2025

Şol ganly Çotak nirede? ŞOL GANLY ÇOTAK NIREDÉ?

Taryhda şeýle pursatlar bolýar, ägirt uly wakalaryň amala aşmagyna, milletiň ykbalynyň başgaça çözülmegine, hamana diýersiň, sähelçe, bir zat sebäp bolýar duruberýär. Dünýäni gyrgynçylyga salan birinji jahan urşunyň 1914-nji ýylyň 28-nji iýunynda Awstriýa tagtynyň mirasdary Frans Ferdinandyn Šaraýewoda Serbiýa raýaty bolan bir adam tarapyndan öldürilmegi ol uly urşuň başlanmagyna bahana boldy diýlişi ýaly türkmen taryhynda haýsydyr bir töänlik soňy bilen yzyny düzedip bolmajak heläkçiliklere alyp barypdyr. XVI asyryň başlarynda ekerançylyk üçin suw, maldarçylyk üçin öri meýdanlarynyň ýetmezçiliği duýlup ugranda, türkmenler Horezm soltanlarynyň hem galmyklaryň talañçylygyna sezewar bolup başlapdyrlar. Olaryň biri ýerli halkdan salgyt talap etse, beýlekisi häli-şindi türkmenleriň üstüne çozup, olary çapyp-talap durupdyr. XVI asyryň birinji cărýeginde Horezm soltanlygy türkmen taýpalaryny tutuşlygyna özüne tabyn etmek üçin, Balkan we Mañyşlak türkmenleriniň üstüne birnäçe gezek yzygiderli hüjüm edipdirler. Şol ýörişde Ilbars han has tapawutlanup, ol Horasany talap, ony özüne tabyn edipdir.

Ganhor Ilbars öлenden soň, onuň kowum-garyndaşlarynyň arasynda köşk ugrunda dawa hen onuň talap alan ýerlerini goňşy döwletleriň özüne ýaňadan tabyn etmek meýli oýanypdyr. Şol aljyraňlykdan peýdalanan türkmenler Balkanda we Mañyşlakda gozgalaň edipdirler. Balkan türkmenleri hanyň salgyt ýygnaýjylaryny – beratdarlaryny öldüripdirler. Ol beratdarlar kyrk adam ekeni. Horezm hökümdary Sufiýan han hem onuň dogany, köşk ugrundaky dawagäri Aktaý han özara dawalaryny goýup, gozgalaňçy türkmenlere garşı gazaply ölçalsa çykypdyrlar. Dagynyk gozgalaňçy türkmenleri bölek-böleklikde gyrypdyrlar. Köp-köp bigünä adamlar, aýallar hem çagalar gyrlypdyr. Gozgalañçylaryň ikinji bir bölegi – ärsarylар, salyrlar,

tekeler, ýomutlar, saryklar, arabaçylar, gökleňler hem beýlekiler jemlenişip, suwsuz çöle çekiliп, ahyrynda tòweregى dag bilen gurşalan Çotak diýen tebigy galada saklanypdyrlar. Ol tebigy gala diñe bir darajyk ýoda bilen aralaşmak mümkün eken. Olaryň ýerleşýän ýerine duşman goşuny aralaşyp bilmändir. Ol ganly uruş barada hywa ýyl ýyl ýazgyçylary Munis we Agehi, ondan önräkde bolsa Hywa hany Abulgazy Bahadur han giň maglumat galdyryp gidipdirler. Balkana ýöriş eden Sufiýan hanyň dogany Aktaý soltanyň ummasyz köp olja talap alandygyny aýdýarlar. Olaryň talap alan mallaryny Hywa aşyrmagyň özi-de uly derdeser bolupdyr. Şonda-da gana suwsan talaňcy bosgun ilatyň yzyndan galmandyr. Olar Çotak berkitmesini alyp bilmän, daşyny gabap, milleti suwsuz heläk etmek niyetine düşüpdirler. Ýerli şertlere örän belet, türkmenleriň arasynda ýaşan hem olaryň ýagdaýyny oňat bilyän Abulgazy Bahadur Hanyň aýtmagyna görä, Çotak diýen gala Balkandan üç günlük ýol bolup, demirgazyk tarapda ýerleşýär diýilýär. Elbetde, şol gala çenli-de türkmenler bilen Aktaýyň goşunynyň arasynda ençeme söweş bolupdyr. Tebigy gala aralaşyp bilmédik Aktaý soltan olaryň daşyny gabapdyr. Birnäçe gün geçensoň, türkmenleriň suw-sölleri gutarypdyr. Olara mejbury boýun egmek çäresi galypdyr. Türkmenler öz aksakgallaryny Aktaý soltanyň ýanyna ýaraşyga iberipdirler. Soltan kethudalary kabul edip, şol öldürilen kyrk beratlaryň her biriniň kellesine müň goýun talap edipdir. Türkmenlere bu ylalaşyga boýun bolmakdan başga çäre galmandyr. Şeýdibem öñki ummasyz oljalarynyň üstüne ýene kyrk müň goýny türkmenlerden almaly bolupdyrlar. Şonda 16 müň goýny ärsarylар, 16 müň goýny salyrlar, galan 8 müň goýny bolsa tekeler, ýomutlar, saryklar, esenililer, arabaçylar, gökleňler töläpdirlər. Elbetde, ýokarda ýatlan iki taryhy çeşmämiziň hersi ol taýpalaryň beren malyny dürlüce görkezýär, ýöne malyň umumy sany kyrk müň goýun bolupdyr.

Bu söweş türkmenleriň agyr dagynyklygynyň, maddy we ruhy ýitgisiniň başy bolupdyr. XVI asyryň 20-nji ýyllaryna çenli ýarym garaşsyz bolan halk şondan soň, özygtyýarlygyny ýitiripdir. Türkmenler kese ýerli feodallaryň agyr zulmuna düşüpdir. Şol agyr salnan salgyt ýylsaýyn barha agraldylypdyr,

ýerli han-begleriň, il ulamalarynyň erki-ygtyýary elinden alnypdyr. Bu waka türkmen halkynyň takdyryndaky agyr hem örän uzaga çeken baknaçylygyň başlangyhy bolupdyr. Şonuň üçinem Çotakda bolup geçen söweş öz möçberiniň kiçiligine, bolup geçen wagtynyň gysgalygyna seretmezden, türkmen taryhynyň iň möhüm sahypalarynyň birisi bolup durýar.

- **Eýsem Çotak söweşi Türkmenistanyň haýsy künjünde bolduka?**

Ol taryhy geografik ýer bilen iş salşan alymlar esasan Abulgazynyň sözüne daýanypdyrlar. Sebäbi Abulgazy ol ýerde birnäçe sapar bolup görüpdir. Şonuň üçin ol ýeri, oňa barýan ýoly hem ýoluň uzaklygyny Abulgazy takyk beýan edipdir. Onuň aýtmagyna görä, ol beýik gyr bolup, galanyň töworegi baýyrlyk-daglyk bilen gurşalypdyr. Ol ýere diňe dar ýoda barýan ekeni. Ol ýoldan bolsa ýeke ýükli düye ötüp biljek ekeni. W.W.Bartold Abulgazynyň aýdanlaryna salgylanyp, bu örän amatly galanyň ýeke-täj ýetmezi suw-sölüniň çetinligi bolsa gerek diýip belleýär. Eger suw hem bolaýanda, ol galany hiç bir ýagynyň alyp bilmejegine göz ýetirýär. 1959-nju ýylда çapdan çykan Türkmenistanyň taryhynyň birinji tomunyň birinji kitabyny ýazan awtorlar hem W.W.Bartoldyň beren häsiýetnamasyny gaýtalaýarlar. Ol tebigy galanyň ýerleşýän ýeri barada şeýle düşündiriş berýärler. «Çotak dagynyň nirede ýerleşýändigi mälim däl, emma, belki, Garabogazköl aýlagynyň günorta-gündogar burcunda, Tüwar-Gyr guýusynyň golaýynda ýerleşýän Çanak (Janak) gyrlarynyň biri nazarda tutulýandyrmış» (422-nji sah.) diýip bellendirilýär.

Halkyň taryhyna giren ol ýeriň nirdedigi Türkmenistanyň Ylymlar akademiyasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynyň arheologlaryny oýlandyryp geldi. Oturan-turan ýerimizde, köpi bilyän adamlaryň ýanynda ol ýeriň ideg-soragyny etdik. Bir gezek Balkanyň gaýra ýüzünde, Begarslan dagynyň günbatarynda ýerleşýän Gökdere diýen küren obanyň ferma müdiri Berdinyýaz Aşyrgylyjow bilen Bulak diýen guýuda duşuşanymyzda, ýaz aylarynyň başy, mallardan owlak-guzy alynýan şol günleriň birinde ol birnäçe ýyl öñ bir toýda ýerli ýaşulular bilen

bolan gürrüñçilikden habarlydygyny aýtdy. «Ýaşululardan sorap biljek bolýan tebigy gala diýýäniňe meňzeş ýer Akgyryň günbatar çetindäki burunlaryň iň ulusynda, Gyzylgaýa barýan gara ýoldan Ybyk guýusyna sowulýan ýolaýyrdyň, ýagny Tersakanyň demirgazygyndaky tumşuga baryp gör. Megerem, türkmenler Balkandan kowalanyp gaýdan bolsa, özlerem üç günläp kowalanan bolsa aralygy boýunça-da, ugry boýunça-da şol ýere gabat geläýmezmiň» diýdi. Biziň ugrumyzam şol tarapa bolangoň, eglenmän şol ýere baryp gördük.

Ol hakykatdanam, tüýs bir tebigatyň ýaradan taýýar galasy ekeni. Ine, uly gyryň bir bölek burun-tumşugy. Ince, 10-15 metrlik meýdança bilen «kesilip», ýene ikinji bir giň meýdança emele gelýär. Şol 10-15 metrlik meýdançanyňam iki-üç metrlik ýerinden galanyny daşdan diwar bilen berkitme edipdirler. Oňa tarap diňe bir ýükli düýe sygar ýaly ýol galypdyr. Şol darajyk, iki-üç metrlik geçelgäni saklasaň, içki tebigy gala asmandan inäýmeseň ýa-da şol iki-üç metrlik geçelgeden geçiräýmeseň töwerekden başga barara ýer ýok.

Ýerli halk ol ýeri Howlulyburun, kä halatda bolsa Berkitmeliburun diýip atlandyrýarlar. Ýeri gelende ýatlasak, şolar ýaly tebigy galalaryň gadym zamanlarda-da, ulyanylandygy mälim. Şolar ýaly gademy-antiki galalaryň iki sanysyny Uzboýyň hanasynyň sag kenarynda, Çölün gyry diýilýän uly düzligiň günbatar ýanynda Afajyklar diýlip atlandyrylyan ýerlerde-de aýan edilipdi. Tebigy galadan soňky ýyllara čenli hem peýdalanydpdyrlar. Maňgyşlak türkmenleriniň XVIII asyrda hem şolar ýaly tebigy galalary ulanandyklary taryhy çeşmelerden mälim. Howlulyburun galasynyň oturyşy, onuň suwdan daş bolmagy, töweginiň berkligi Abulgazy Bahadur hanyň ýatlaýan galasyna doly gabat gelýär.

Aktaý sultan bilen türkmenleriň Balkandan Çotaga – tebigy gala čenli aralykdaky çaknyşyklarynyň iň soňkusy hem agyry Gözliata guýusynda bolan bolmaly diýip çak etmäge esas bar. Balkandan kowalanyp, ýol ugruna birnäçe gezek çaknyşan türkmenler Çilmämmet gumunyň demirgazyk-günbatar künjünde ýerleşen Gözliata düşelgesinde duşman bilen bellisini eden bolmagy mümkün. Gözliatadan Howlulyburun berkitmesi 20 kilometrlikde

ýerleşýär. Gözliata düşelgesiniň töwereginiň köp ýeri baýyrlyk. Ondan günbatar tarapyndaky gyrdan inýän ýola Galmykýol diýilýär. Ýoluň ikinji bir ady Galmykçapan bolupdyr. Duşman türkmenleriň garaşylmaýan ugrundan – ýeñseden oba çozmaly, duýdansyz oba aralaşyp, halkdan öç alan bolsa gerek. Ine, şol çaknyşykdan sypan türkmenler özlerini Howlulyburuna gaçyp atmaly.

Gözliata bilen Howlulyburun aralygyndaky çoññala (alaña) Garawuldepe diýilýär. Owaly bilen-ä balkanly türkmenler her bir duşmana, şol sanda mongollara-da, galmyklara-da, hywarylara-da galmyk diýip atlandyrypdyrlar. Bu ýagdaýy biz Balkan dagynda ýerleşýän XI we XIV asyrlaryň galalary bilen baglanyşykly rowaýatlarda eşidipdik. Ýerli, oturymly halky talan şol dürli-dümen duşmanlaryň geçen ýoluny-da Galmykçapan ýa-da Galmykýol diýipdirler. Şol sanda Aktaý soltanyň ýorişini hem galmyklaryň hüjümi diýip atlandyran bolmaklary mümkün. Yöne Gözliata bilen Howlulyburun berkitmesiniň aralygyndaky çoññala Garawuldepe diýilmegi, onuň hem galmyklar bilen baglanyşdyrylmagy düşnüsiz. Sebäbi Günbatar Türkmenistana galmyklar diñe demirgazyk tarapdan aralaşyp bilmeli. Garawuldepe bolsa Akgyrdaň has pesde ýerleşýär. Demirgazykdan gelýän duşmana Garawuldepäniň garawulçylyk – gözegçilik üçin hiç bir dahly ýok. Ilerden -Balkan tarapdan gelýän duşmana welin, onda-da Gözli ata tarapdan gelýän kowga Howlulyburundaky goranýanlar üçin ol garawuldepe hyzmatyny edip biljek. Şol sebäplere görä-de Gözliatadaky çaknyşykdan soñ ýa-da Gözliatadan çykan bosgunlar üçin, aralykdaky çoññal garawuldepe hyzmatynu bitirip biler. Biz Gözliatanyň gapdalıydaky ýoly hem Aktaý soltan bilen bilen baglanyşdrysak, ýer-ýurt atlary şol taryhy wakalar bilen baglanyşýar duruberýär.

Nähilem bolsa, Gözliatadan agyr söweş geçen bolmaly. Belkem, Gözli ata Aktaý soltan bilen bolan şol çaknyşykda türkmen taýpa-tireleriniň ýolbaşçysy bolandyr. Halkyň garaşsyzlygy ugrunda göreşiji gahryman hökmünde halkyň aynya giren bolmagyda mümkün. Belki, ol edermenligi söyendir, özi-de şol edermenleriň arasynda bolandyr. Sebäbi ol ýeri taryhy ýazgylar

öz ýadyndan çykaryp, ýitirip ýörenem bolsa, halk aňy ony hiç wagt ýadyndan çykarmandyr. Baryp birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda ol ýeri mukaddes saýyp, oňa zyýarata baryp durupdyrlar. Suwsuz-sölsüz bu çet ýerdäki ýadygärlige Türkmenistanyň dürlü ýerlerinden gysyn-ýazyn gelýän zyýaratçylary göreniňde, olary haýsy güýç bu ýere çagyryarka diýip oýlanýarsyň.

1994-nji ýylyň 19-20-nji awgustynda bolsa Gözli atada umumyhalк sadakasyny berdiler. Halk hakydasы ýer-ýurt üçin başyny goýan şehitleriň ruhy, megerem, halky bu ýere çagyryan esasy güýç bolsa gerek. Halk ol ýeri öz aňyndan öcürmändir, onuň hatyrasyny biziň günlerimize çenli saklap gelipdirler. Taryhy derňew bolsa şeýle gijä galyp, Çotak berkitmesini indi gözläp tapýar.

Şeýlelikde, Howlulyburun berkitmesine Abulgazy Bahadur hanyň ýatlaýan Çotagy diýsek, hakykatdan daş düşdüğimiz bolmaz. Howlulyburundan uzak bolmadyk aralykda Çat diýen Akgyrdaň başga-da bir inişgelik bar. Emma ol ýerde tebigy gala görnüşli meýdança ýok.

Ý.R.Winnikow Lebab türkmenleriniň taýpa-tireleri barada gürrün edende, çekirler tiresinde çotakly diýen urugyň bardygyny aýdýar. Belkem, şol urugyň gelip çykyşy Akgyrdaky Çotak diýen tebigy galanyň adynda baglanyşykly bolmagy mümkün. Bu ýere Çotak adynyň galmagyna haýsy-da bolsa türkmenleriň biriniň taýpa-tiresiniň sebäp bolmagy hakykatdan daş däl. W.W.Radlow «çatak» (çutak, çatag, çotug, çotak) sözünü birleşdirýän (соединяющийся), galan, beýleki ýerlerden belent (возвышающийся на поверхностью почвы участок) diýip düşündirýär. Gynansagam, Çotak ady-da, Howlulyburun ady-da bizde çap bolan sözlükleriň hiç birinde ýok. Şol taryhy ýer mälim bolmansoň, ol sözleriň manysy-da öwrenilmändir.

Ol ýeriň gadymy Çotak ady hazır tutulmaýar. Sebäbi XVI-XVII asyrlardan soň ol ýerlerde tebigy şerte görä millet azalypdyr. Megerem, şol ganly çaknyşykdan soň ol goranyş galasy hökmünde ulanylan däl bolsa gerek.

Howlulyburun diýilýän tebigatyň döreden bu täsin künjegi milletiň hakydasından öcmän, adamlaryň üns merkezinde bolup,

ruhy taýdan unudylman, sarpa goýlup gelnipdir. Onuň şeýle bolmagyna halkyň taryhyň, milletiň şondan soňky görmeli, asyrlap hor-homsy talañçylygynyň, baknalygynyň sebäp bolan bolmagy mümkün.

Hemra ÝUSUBOW,
arheolog.

«Edebiýat we sungat» gazeti,
«Balkan» gazeti. Taryhy ýerler